

ULOGA RELIGIJE I NACIJE U PROCESU POMIRENJA U BOSNI I HERCEGOVINI

Zorica KUBURIĆ

Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu
Dr Zorana Đinđića 2, Novi Sad 21000, Srbija
e-mail:zoricakuburic@gmail.com

Ana ZOTOVA

Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu
Čika-Ljubina 18-20, Beograd 11000, Srbija
e-mail:anarzotova@gmail.com

ABSTRACT

U radu će biti prikazani rezultati empirijskog istraživanja o ulozi religije i nacije u procesu pomirenja, koje je sproveo Centar za empirijska istraživanja religije i Univerzitet u Edinburgu na teritoriji Bosne i Hercegovine od 2013. do 2019. godine. U prvom dijelu rada biće prikazani stavovi opšte populacije dobijeni na uzorku od 2.606 ispitanika iz 13 gradova, sa posebnim osvrtom na odnos manjinskog i većinskog statusa na različitim lokalitetima. Ispitanici su u više navrata ukazivali da je proces pomirenja u BiH ili važan ili veoma važan. Vjerski lideri mogu doprinijeti tom procesu ako ne isključuju manjine na mjestima gdje je njihova vjerska zajednica u većini i ako ne podstiču ekstremizam u svojoj zajednici na mjestima gdje su manjine. Također se ukazuje na važnost međusobnog razumijevanja kako sličnosti tako i razlika, kako u javnom tako i u privatnom diskursu. U drugom dijelu rada bavićemo se kvalitativnom analizom sadržaja stavova vjerskih elita. Intervjui sa 76 istaknutih ličnosti u obrazovnom, političkom, vjerskom i nevladinom sektoru rađeni su od juna 2018. do aprila 2019. godine. U ovom dijelu rada biće prikazani rezultati intervjuva s vjerskim liderima koji su profesori na vjerskim fakultetima, direktori vjerskih škola, nastavnici i vjeroučitelji, teolozi pravoslavne, katoličke, islamske, judaističke i protestantske teologije. Posebna pažnja biće posvećena njihovom mišljenju o preprekama koje stoje na putu pomirenja, kao i prijedlozima za njihovo prevazilaženje.

Cljučne riječi: Bosna i Hercegovina, religija, nacija, pomirenje

THE ROLE OF RELIGION AND NATION IN THE PROCESS OF RECONCILIATION IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

The paper will show the results of several research on the role of religion and nation in the reconciliation process in Bosnia and Herzegovina from 2013 to 2018. The first part of the paper will show the views of the general population, with particular reference to the relationship between minority and majority status at different localities. Respondents repeatedly and overwhelmingly indicated that the process of reconciliation in Bosnia and Herzegovina was either important or very important. Religious leaders will contribute to the process of reconciliation if they do not exclude minorities in places where their religious community is in majority and if they do not incite extremism in their community in those places where they are minority. It is important to promote respect for others both in public and private discourse.

The second part of the paper will deal with the analysis of the content of attitudes of political and religious elites. The interview was conducted in the summer of 2018 with 76 people who are prominent in their public role in society in the educational, political, religious and non-governmental sector. In this paper, I analyze the results of interviews with religious and political leaders as well as religious leaders as professors of religious universities, religious school directors and religious teachers who were part of this sample, patrons of Orthodox, Islamic, Roman Catholic, Judaism and Protestant theologians.

Keywords: Bosnia and Herzegovina, religion, politics, nation and reconciliation

Mjesto religije i vjerskih vođa u procesu pomirenja u Bosni i Hercegovini

Religija i društvo u 21. stoljeću u empirijskoj perspektivi jesu i biće ono što živimo danas na svojim lokalitetima. Posebno značajno je pitanje religije i društva na prostoru Bosne i Hercegovine budući da se raslojavanje društva dogodilo po šavovima religijske pripadnosti. Mi smo u ovoj temi o miru i pomirenju u Bosni i Hercegovini fokus stavile na religiju i naciju. Naša vizura je sociološka i krenula je 2013. godine istraživanjem bosanskohercegovačkog društva putem empirijskih istraživanja opšte populacije kako većinskog tako i manjinskog nacionalno-vjerskog pripadanja. Završna faza istraživanja trajala je do aprila 2019. godine kada su završeni svi intervjui predstavnika političkog, vjerskog, građanskog i obrazovnog sistema.

Način sagledavanja realnosti ima tendenciju da bude objektivan, međutim, i objektivnost je zbir naših subjektivnosti. Realnost gledana iz

empirijske perspektive je generalizacija svih ispitivanih subjektivnosti, i što je veći broj ispitanika to smo bliži istini. Kako mudri Solomon kaže: “Gdje nema savjeta, propada narod, a pomoć je u mnoštvu savjetnika.” (Priče 11, 14) Ono što nam je zajedničko možemo nazvati univerzalnom vrijednošću, zajedničkom potrebom. Jedna od njih jeste povjerenje, vjera u život, u ljude, u sebe. A kako jedan od apostola reče: “bez vjere nije moguće ugoditi Bogu” (Jevrejima 11, 6), a čini se ni samome sebi ni drugima, jer sve počiva na vjeri a vjera proizlazi iz povjerenja. Da bismo vjerovali Bogu neophodno je da prihvatimo da je Bog onakav kakav jeste. Da bismo vjerovali ljudima potrebno je da ih prihvatimo onakvima kakvi jesu i da od njih ne tražimo i ne očekujemo ono što oni ne mogu, a to je da budu apsolutno pouzdani. Dakle, ako i pođemo od pretpostavke da objektivna istina postoji i da je ona jedna, sagledavanja te realnosti su subjektivna i ona su predmet našeg istraživanja.

Da li religiozni ljudi mogu doprinijeti pomirenju? Religiozni po pripadanju i vjerovanju danas su najbrojnija kategorija vjerskog deklarisanja. Da li su oni nosioci moći duhovnog razvoja? Kako mjeriti religioznost? Da li je religioznost lokalnog tipa također univerzalna kategorija? Značenje religioznosti u sociološkim istraživanjima mjeri se preko indikatora koji pokrivaju sve dimenzije religioznosti (Kuburić, 2016). Jedan od važnih indikatora jeste teorijski sloj koji podrazumijeva da ljudi znaju u šta vjeruju i da vjeruju u to što znaju. Sama vjerovanja proizlaze iz teologije određene vjerske zajednice. Teorijski sloj je temelj i prakse jer se uglavnom obredi i stil života uobličavaju prema vjerovanjima, pa prateći učestvovanje u obredima, također, saznajemo o stepenu religioznosti. Međutim, biti religiozan ima unutrašnju dimenziju koja podrazumijeva lično iskustvo s Bogom, povjerenje da Bog postoji i da vodi život pojednca. Tako da nije jednostavno saznati koliko je ko religiozan samo na osnovu jednog indikatora ili na osnovu površnih pitanja. Možda je religioznost najjasnija u moralnosti, u spremnosti da se drugome pomogne, da se bude dobar čovjek kako prema sebi tako i prema drugima. Odgovornost pred životom i spemnost da se ostvari samokontrola najbolji je pokazatelj zrele religioznosti (Kuburić, 2018a; 2018b).

Mogli bismo reći da je pitanje vjerovanja u Boga u monoteističkim religijama zajedničko pitanje i ključni pokazatelj religioznosti. Međutim, da bi neko bio vjernik nije dovoljno samo da vjeruje u Boga, potrebno je da znamo kakav je Bog u koga vjeruje, koje mu osobine pripisuje i da li vjeruje u Božiju zaštitu ili Božiju kaznu, da

li se plaši Boga ili ga voli i oslanja se povjerenjem da će život živjeti u zajedništvu i dijalogu s Bogom. Kada istražujemo molitveni život vjernika i tu nismo sasvim sigurni u tumačenju budući da su neke molitve formalne i ponekad otuđene od ličnog zajedništva s Bogom. S druge strane, imate vjernike koji imaju Boga tako blizu unutra u mislima i savjesti, do te mjere da ne odvajaju posebno vrijeme za molitvu jer su bez prestanka svojim mislima u dijalogu s Bogom, s kim se o svemu savjetuju i slušaju, glas svoje savjesti kao Božiji odgovor.

U istraživanjima poslije devedesetih religioznost se slobodnije iskazivala, i ljudi su bili spremni da se deklariraju kao vjernici i da se ponašaju kako vjernici. Budući da je religioznost postala poželjna osobina, bilo je i onih koji su se spolja deklarirali, pa čak i obredno ponašali i odlazili u vjersku zajednicu, ali od toga nisu ništa vjerovali niti prihvatili, već se samo uklapali u opšti trend. Ranije je bilo deklarativnih ateista, a danas deklarativnih vjernika, pojava s jedne strane iz interesa, s druge strane iz jednostavne adaptabilnosti i konformizma.

Istraživanje koje u ovom radu predstavljamo rađeno je u okviru saradnje Centra za empirijska istraživanja religije Novi Sad – Sarajevo i Univerziteta u Edinburgu. Istraživački tim činili su predstavnici različitih naučnih profila²⁸. Počeli smo sa preliminarnim istraživanjem koje je sprovedeno u 4 grada (Sarajevo, Banja Luka, Mostar i Bugojno), i tu smo vidjeli neka opća mišljenja o pomirenju na uzorku od 600 ispitanika. Potom smo krenuli 2013. godine u 13 gradova vodeći računa o manjinskom i većinskom prisustvu različitih religija i nacija, ne zaboravljajući i one najmalobrojnije do kojih je teško doći, ako se ide metodologijom slučajnog uzorkovanja od vrata do vrata (Grafikon 1. u prilogu). Te rezultate smo potom u svih 13 gradova predstavili javno. I to je bio sljedeći talas, potom smo radili fokus grupe da vidimo kako su ljudi te naše rezultate percipirali. Izveštaji svake faze istraživanja su objavljeni (Wilkes, at. all. 2012; Zotova, i dr., 2013; Zotova i Kuburić, 2018) i dostupni na zvaničnom sajtu istraživačkih organizacija.²⁹

---

28 George Wilkes, University of Edinburg; Zorica Kuburić, University of Novi Sad; Ana Zotova, Center for the Empirical Researches of Religion (CEIR) Sarajevo; Gorazd Andrejč, Woolf Institute, University of Cambridge; Marko-Antonio Brkić, University „Hercegovina“; Muhamed Jusić, Islam in South East Europe Forum (ISEEF); Zlatiborka Popov-Momčinović, University of East Sarajevo; Davor Marko, University of Belgrade

29 <http://diskursi.com/uploads/2013/dec/Edinburg%20Bos.pdf>; www.ceri.co.rs

Uzorak istraživanja čine 2.606 ispitanika, od kojih je 51% ženskog spola i 49% muškog. Najviše ispitanika je u uzrastu od 16 do 30 godina (44%), potom od 31 do 50 (32%) i 25% iznad 51. godine života (Grafikon 2). Već karakteristike uzorka istraživanja ukazuju na značaj religije i nacije. Karakteristično je da se vjerska i nacionalna pripadnost poklapa, skoro je identično (Grafikon 3). Značajno je naglasiti da 66% ispitanika živi u mjestu stanovanja u kome pripada većinskoj populaciji, dok je 34% njih koji pripadaju manjinskoj populaciji. Značajno je, također, navesti podatak da 60% ispitanika živi u mjestu u kome je rođeno, da je 16% njih rođeno u mjestu udaljenom manje od 60km i da je 17% njih rođeno u mjestu Bosne i Hercegovine koje je udaljeno više od 60 km. Od ukupnog uzorka 5% ispitanika rođeno je u nekoj od bivših država Jugoslavije, dok je 2% rođeno u nekoj od država EU (Grafikon 4).

Što se tiče ličnog odnosa prema religiji i vjerovanja u Boga najviše je vjerujućih ispitanika. Oni kojima je religija veoma važna je najviše u uzorku (37%), potom onih kojima je važna (36%) i donekle važna (15%), a najmanje je onih kojima uopšte nije važna jer su nereligiozni (11%), što je prikazano u grafikonu 5 u prilogu. U Boga vjeruje skoro 80% ispitanika. Međutim, kada je u pitanju aktivni odnos vjernika u svojoj vjerskoj zajednici, odgovori pokazuju da je u uzorku a, pretpostavljamo, i u populaciji, dominantan tradicionalni oblik religioznosti koji podrazumijeva vjernike koji nisu aktivni u svojoj zajednici i koji je povremeno posjete (39%). Redovno posjećivanje i aktivnost je iskazalo 19% ispitanika, dok 17% nikad ne ide u svoju vjersku zajednicu. Što se tiče homogenosti porodice po vjerskoj pripadnosti, u Bosni i Hercegovini 82% stanovnika živi u vjerski homogenoj porodici, dok je 18% u vjerski mješovitoj (Grafikon 6).

Pitanje manjina i većina može se posmatrati i u kontekstu ličnog osjećanja. Uvijek je neko negdje većina, a negdje manjina. Ovdje smo ukrstili varijable: život u vjerski homogenoj ili heterogenoj porodici s osjećanjem pripadnosti većini ili manjini. Najveći broj ispitanika živi u vjerski homogenoj porodici i osjeća se kao pripadnik većine (62%), dok 18% onih koji žive u vjerski homogenoj porodici osjeća da je pripadnik vjerske manjine. Od porodica koje su vjerski heterogene, 15% se osjeća da pripada vjerskoj većini, a 9% vjerskoj manjini (Grafikon 7).

Šta mislite ko može da doprinese procesu pomirenja? Na prvom mjestu to su, kažu ispitanici, nenacionalisti, oni koji zastupaju i tuđe dobro, ne samo politiku nacionalnih interesa. Drugo, vjeruje se

profesorima, smatraju da će do mira doći ako se u obrazovnom sistemu bude radilo na miru i pomirenju. 58% ispitanika ima povjerenje u vjerske vođe da mogu doprinijeti procesu pomirenja u društvu, i to više nego političari. Također je značajan procenat povjerenja ukazan vjernicima laicima. Dakle, ispitanici vjeruju da je religija u procesu pomirenja u Bosni i Hercegovini značajna. Od tog općeg povjerenja koje građani imaju u religiju, u vjerske vođe i vjernike uopće, želimo da prikazemo mišljenja samih vjerskih vođa, predstavnika vjerskih zajednica u Bosni i Hercegovini o procesu pomirenja i svom doprinosu tome.

Intervjui su urađeni sa 76 istaknutih ličnosti u obrazovnom, političkom, vjerskom i nevladinom sektoru od juna 2018. do aprila 2019. godine. Analizirali smo sadržaje dubinskih intervjuva o tome šta misle javne ličnosti, od gradonačelnika, političara, profesora, vjerskih vođa svih religija do nevladinog sektora. U ovom tekstu obradile smo sadržaj initervjua koji pripada vjerskim vođama. Sagovornici su nam bili: profesori na vjerskim fakultetima, direktori vjerskih škola, vjeroučitelji, teolozi pravoslavne, katoličke, islamske, judaističke i protestantske teologije.

Pitanja koja izdvajamo za diskusiju su: Da li je uloga manjina u jednom društvu da vrši utjecaj na većinu ili da prihvata utjecaj većine i da joj se prilagođava? Da li je moć identifikacije s većinom na globalnom planu dovoljna da osnaži vjerske manjine na lokalnom planu? Posebna pažnja posvećena je njihovom mišljenju o preprekama koje stoje na putu pomirenja, kao i prijedlozima za njihovo prevazilaženje.

Prepreke na putu mira i pomirenja

Mišljenja vjerskih predstavnika o preprekama u procesu pomirenja obuhvataju širok spektar problema. Neke od tih prepreka su samo dio nedovoljne razvijenosti pojedinih procesa, dok drugi zadiru daleko u prošlost i imaju svoju dugu genezu.

Možda bismo mogli reći da je početna prepreka na putu mira i pomirenja upravo to što pomirenje kao pozitivan ideal u svom korijenu ima negativan uzrok i postavlja se pitanje je li pomirenje moguće s takvih početnih polaznih, uglavnom negativnih razmišljanja.

Problem dominantne odgovornosti religije jeste to što nam je jezik isti i boja kože, jedino se razlikujemo po vjeroispovijesti, ali i tu ima

90% sličnosti. Međutim, orijentacija na razlike, kojih je jako malo, čini da one ipak dominiraju za distanciranje. Dakle, ta potreba da se gradi identitet na razlikama, koje se potom predimenzioniraju, u religiji pronalazi pogodno tlo.

Prepreka na putu pomirenja koja izranja iz iskaza sagovornika može se formulirati kao diskvalifikacija čitavog vjerskog i nevladinog sektora s optužbom da su doprinijeli nepomirenju. S jedne strane na optuženičkoj klupi su religije, s druge strane su nevladine organizacije, a geneza njihove nemoći da istraju u onome što jesu po svojoj prirodi jeste bivše društveno uređenje koje je gušilo i religiju i građansko društvo i stavljalo ih u funkciju jednopartijskog političkog sistema. Isključenje religije iz javnog života kroz jedan duži period i njezin povratak na javnu scenu ostavlja dojam da je religija dovoljno moćna da dadne odgovor i riješi pitanje pomirenja bez sudjelovanja same države i građanskih udruga.

Zahtjev koji je stavljen pred religije, kao apsolutni zahtjev za pomirenjem, s idejom da su one uzorci nepomirenja je optužujući. Očekivanje od religije da doprinese pomirenju je preteško i nerealandno, zaboravlja se komunističko naslijeđe koje je u jednopartijskom sistemu podjednako obespravilo i vjerske zajednice i nevladin sektor. Aktivnost nevladinih organizacija se posmatra sumnjičavo kao pokušaj rastakanja države, vjere i nacije. Aktivnost vjerskih zajednica se posmatra kao pokušaj rastakanja građanskog društva. Također je otežavajuća saradnja između religijskih organizacija i civilnog društva, što je još jedna od prepreka. Čini se da je taj dijalog između sekularnog i vjerskog naporan upravo zato što se međusobno isključuje. Pokušaj spajanja vjerskog i civilnog, i vjernice i građanke, najprisutniji je među ženskim organizacijama vjernica koje nailaze na probleme jer nisu prihvaćene u obje uloge. Tu se prepoznaju feministička nastojanja vjernica u okviru islama.

U okviru nastojanja da dođe do mira i pomirenja često se uočava nedostatak stvarnog dijaloga na terenu. Ispitanici naglašavaju da sve ostaje na riječima, što karakteriše mnoge projekte kao "prazne priče". I ne samo projekte, već "prazna priča" postaje i vjera ako nije u saglasnosti sama sa sobom. Iz ugla samokritike kao prepreka stoji i to: "Ali mislim da se mi hrišćani ne držimo jevanđelja. Možda teorijski samo, a praktično u životu jevanđelja nema."

Dakle, prepreka u moći religije da utječe na mir i pomirenje jeste veliki broj nominanlnih vjernika. To je problem ovoga vremena, jer kada bi svi željeli da slušaju glas svojih vjerskih predstavnika i učenja svoje religije, onda bi religija imala moć utjecaja. Pitanje je da li su vjerske vođe u stanju da utječu na tu masu ljudi nominalnih vjernika.

Jedna od prepreka na putu pomirenja jeste bivše društveno uređenje koje se pozivalo na komunizam i ateizam, te je u nekim krajevima potpuno prekinulo vjersku tradiciju pa je bezbožnost postala opasna zbog nedostatka pouke o vrijednosti dobra. Da bi neko bio aktivni vjernik treba da posjećuje vjersku zajednicu i da čuje propovijedi, ali talas nedolaska u crkvu i nepoznavanja vlastite vjere prenio se do današnjih dana i time spriječio vjerski utjecaj koji je u svojoj suštini uvijek okrenut ka miru i pomirenju. Tako se nedostatak slušanja propovijedi o ljubavi i praštanju reflektuje na nedostatak pomirenja u društvu. Osim tog nedostatka istinskog vjerskog utjecaja, građani su prepušteni slušanju medija koji prenose političke poruke mržnje prema drugome i produbljuju jaz među ljudima različitih nacija i vjera.

Međutim, jedna od prepreka koja se nazire u iskazima sagovornika jeste i samokritika vlastitog vjerskog sistema, koji je u periodu kada je imao moć, tu moć prokazivao na način koji je odvlačio od vjere. To je pobožnost koja tjera narod od crkve i vjere, kada se sveštenstvo ponaša sa silom, kada su djecu tukli na vjeronauci i nametali vjeru. Ako vjera ne proizlazi iz slobode, ona radi sama protiv sebe, pa je, recimo, komunizam došao kao reakcija na bahatost sveštenstva koje je imalo moć.

Mediji su zatvoreni za pozitivne priče o drugome, one se obično ignorišu. Mediji ne prenose pozitivna dešavanja i to je jedna od prepreka na putu pomirenja.

Sagovornici iznose i činjenicu da postoje zabrane od strane crkvene hijerarhije sa vrha da sveštenici i vjerski predstavnici učestvuju na lokalnom nivou, na manifestacijam drugih vjerskih zajednica. Prepreke dolaze s vrha vjerske hijerarhije, što oni odobre – funkcioniše, što ne odobre, iako se i dogodi dobra saradnja na lokalnom nivou, ne može da zaživi, pa imamo osjećanje nemoći lokalnih vjerskih službenika pred zabranama s vrha hijerarhije.

Kada je riječ o vjerskoj nastavi, postoje pokušaji da se u okviru tih časova ostvari upoznavanje i posjete drugim vjerskim zajednicama i

objektima u mjestu gdje djeca žive u multikonfesionalnim sredinama. Međutim, prepreka može biti negativan odnos prema posjetama i upoznavanju drugih vjerskih zajednica, koja nije česta, ali se događala (primjer ukora za službenika što je slao bošnjačku djecu da intervjuišu i opisuju druge vjerske objekte). Roditelji koji ne žele da njihova djeca upoznaju druge vjerske zajednice na časovima vjerske nastave su pojedinačni incidenti.

Prepreka na putu pomirenja, s jedne strane, u okviru je samog sistema kako vjerskog tako i političkog, i nemoguće je da pojedinci urade bilo kakve promjene. S druge strane, prepreka postaju i sami pojedinci koji iz slabosti ili neke dobiti izdaju sam sistem kome pripadaju. Tako sagovornici navode korupciju, potplaćivanje sveštenih lica, novac bez priznanica, potom političke podrške pojedinih političkih opcija od strane vjerskih službenika. Političke partije kupuju vjerske službenike da ih podrže s propovjedaonica. Vjerski poglavari na neki način budu zloupotrebjeni od institucija političkih vlasti zbog jednodnevnih političkih poena i koječega. I same vjerske vođe, umjesto da budu nosioci izgradnje mira, povjerenja i dobrog života, budu na neki način, čak, rušioци svega toga radi nekih sitnih interesa.

Sistemska problem jeste nedostatak kritičkog mišljenja među teolozima, tj. zabrana kritičkog odnosa prema zajednici, i tretira se kao izdaja, a ne kao pomoć. Naglašava se marginalizacija kritičke svijesti u teološkim krugovima svih religija: "Ukinuli su sve teologe koji imalo kritički misle." Kao da svugdje dominira stav da je samokritika izdaja svoje grupe, svoje vjere i svog naroda. Prepreka postaje gušenje slobode mišljenja od nadređenih, cenzura javnog govora, recenziranje izjava nižeg sveštenstva, nedostatak slobode govora bez blagoslova nadređenih. I onda mi stalno pričamo i čujemo u crkvi da stalno govore o slobodi, a najmanje je ima.

Portparol vjerske zajednice ima pravo da daje javne izjave uz odobrenje nadređenog vjerskog poglavara. Ponekad je prepreka to što sve inicijative moraju da čekaju odluke vrha vjerske zajednice, a, s druge strane, prepreka je i to što kad na nižem nivou postoje inicijative, one se ignorišu. Iz vrha uvijek mora postojati inicijativa i preporuka kako da se postupa. Niža služba nema pravo da kaže, a niko ih ništa i ne pita.

Imamo, nažalost, nacionalizam umjesto vjere, nacionalizam je poput opojnog sredstva. Nacionalne političke elite se bore za vlast i koriste sva sredstva, a najbolje sredstvo za to je širenje straha

od drugog i drugačijeg, iako narod živi u miru na lokalnom nivou. Nacionalisti stavljaju ljude u ambijent straha i ugroženosti te razvijaju kod ljudi obrambene mehanizme kako bi reagovali instinktivno. Moć nacionalističke politike se najviše gradi manipulirajući religijom. Religija, umjesto da proizvodi smisao i vrijednosti, pristala je biti nacionalna zaštitnica. Religija, instrument nacionalističke manipulacije kojom, umjesto ljubavlju i sigurnošću, proizvode mržnju i ugroženost.

Jedna od prepreka jeste mentatlitet koji ne prepoznaje mogućnost zajedničkog dobra, već razmišlja logikom: ako je dobro za njih, ne može biti dobro za nas. Jedna od prepreka na lokalnom nivou jeste stav da je teško biti prijatelj u isto vrijeme i s prijateljima i neprijateljima tih prijatelja. Raslojenost stanovništva je i na osnovu onih koji su izbjegli i raseljeni i onih koji su domicilno stanovništvo, a iste vjere i nacije. "Mi smo pobjegli od tamo, a oni ovdje planduju" – čest je iskaz netrpeljivosti izbjeglih lica prema manjinama koje nisu izbjegle. Ljudi koji su stradali na jednoj teritoriji, potom izbjegli, imaju više problema s praštanjem od onih koji nisu izbjegli sa svoje teritorije, pa je druženje i pomirenje otežano.

Prepreka miru jeste i stalno podsjećanje vjerskih vođa na to i preuveličavanje te stalno insistiranje na onome drugome koji je zločinac. Nikada javno niko nije rekao: "Da, narod je u ime naše vjere, nismo mi to, ali u ime naše vjere je radio to što je radio, mi se toga odričemo." Čak možemo primijetiti i insistiranje u pojedinim krugovima na veličanju onih koji su drugom narodu nanosili zločin, što tek pravi razdor među narodima.

Generalizacija s pojedinačnog na opće, kada se cio narod okarakterise pojedinačnim ispadima iako jedan čovjek ne čini narod. "Nikada to i nije bilo da jedan čovjek čini islamsku zajednicu, niti crkvu."

Dakle, protivnici zajedništva, propagatori homogenog vjerskog prostora, na različitim manipulativnim potezima mogu pokvariti proces pomirenja. Jedan od njih, koji prepoznaje jedan od sagovornika, jeste podmetanje strašnih zločina i optuživanje suprotne strane da je ona to uradila da bi se proces asimilacije zaustavio zauvijek, da bi se mržnja i nepovjerenje ukorijenili za sva vremena. Kako se stvaraju vječiti neprijatelji bilo s koje strane? Druga prepreka jeste gubitak volje za pomirenjem, odnosno odustajanje od pozitivnih namjera i nastojanja, kao neka vrsta zamora materijala, što zbog dužine trajanja, što zbog kontinuiranih neuspjeha po tom pitanju. Prepreka je i strah

od vlastite grupe, da se ne naruši vlastiti autritet ako se druži sa neprijateljima svoje grupe. Status izdajice vlastitog naorda se stiče i kada se samo pozitivno govori o nekom pripadniku "drugih". Prepreka pomirenju jeste i pozicija većinske moći u kojoj se ne obraća pažnja na potrebe manjinskih zajednica. Pa se onda postavlja pitanje moramo li biti manjina da bismo gradili mir ili možemo to sa pozicije kada smo većina?

Prijedlozi vjerskih vođa za proces pomirenja

Uloga religije u procesu pomirenja može se prepoznati kao uspješniji faktor u tom procesu u odnosu na politički sistem. Dražen Tupanjanin kaže: "Ali mislim da su vjerske zajednice postigle ono što političari nisu. Mi danas imamo zajedniče tribine, zajedničke nastupe, zajedničke inicijative, dok političke elite nemaju konsenzus praktički ni po jednoj tački."

Mišljenja koja upućuju na pozitivne primjere imaju nekoliko područja djelovanja koja su se u prkasi pokazala pozitivno. Najčešće po učestalosti pojavljivanja jeste pridavanje značaja susretima, saradnji i dijalogu među predstavnicima različitih vjerskih zajednica. Naši sagovornici su imali iskustvo susreta na naučnim konferencijama, u obrazovnom sistemu, humanitarnom radu i državnoj upravi, kao i u svakodnevnom životu. Kao sistemsko rješenje spominje se bivše državno uređenje, socijalizam, koji je, kao sekularni prostor, davao mogućnost suživota pripadnika različitih zajednica. To iskustvo se provlači kao nostalgija, kao zajednički prostor koji je davao podjednake mogućnosti. U sadašnjim uslovima naglasak je na potrebi saradnje pripadnika vjerskih zajednica od državnog nivoa i sistema koji im to omogućava. Tako je Međureligijsko vijeće pogodna organizacija u kojoj se susreću predstavnici i organizovano saraduju.

Drugi nivo su susreti u okviru obrazovnog sistema i tu se ističe vjerska nastava gdje vjeroučitelji različitih vjerskih zajednica međusobno saraduju kako u zbornici tako i u učionici, tako što povremeno drže časove zajedno ili vode djecu u posjete vjerskim objektima drugih vjerskih zajednica na lokalnom nivou. Na taj način se uči o drugima i poštuje se njihova tradicija. Smatraju da je ulaganje u djecu ulaganje u budućnost društva. Multikulturalnost privatnih vjerskih škola je jedan od prijedloga koji je suprotstavljen modelu ekskluzivističkih i homogenih po vjerskoj i nacionalnoj pripadnosti.

Osim saradnje u školama, podstiču se naučni skupovi gdje se teolozi različitih zajednica okupljaju po pitanju istih tema. Tako se širi međusobno upoznavanje i tolerancija. Bilo je čak i prijedloga da se nivo upoznavanja produbi studiranjem na teološkim fakultetima druge vjerske zajednice. Takve inicijative uglavnom potiču od katoličkih predstavnika, jer oni osnivaju mješovite školske sisteme i primaju na studij pripadnike drugih vjerskih zajednica.

Sljedeća oblast jeste humanitarni rad i zajedničko organizovanje oko potreba ljudi na terenu. To je organizovanje koje je uobičajeno kroz rad nekih nevladinih organizacija. Vjerske zajednice zajedno imaju različite humanitarne projekte. Neke nevladine organizacije stavljaju naglasak na obrazovanje za mir, druge na socijalnu pomoći, treće na naučne skupove i razmjenu mišljenja, neke su samo ženske organizacije. Ženske organizacije su pokretači oslobađanja od malih nesloboda. Ali svi oni zajedno insistiraju na susretima građana, a ne nacija, na susretima, i teže upoznavanjima drugog i drugačijeg. Jedan od sagovornika je parolu: "svaka ptica svome jatu leti" - svrstao među stereotipe.

U oblasti kulture, također, možda više od drugih oblasti imamo mogućnost saradnje različitih pripadanja po vjerskoj osnovi. Jedna od takvih aktivnosti, koja je u BiH imala uspjeha, jeste i horsko pjevanje.

Dakle, prisutne su te dvije tendencije, jedna ka homogenom društvu s dominacijom jedne nacije i religije, a s druga koja teži građanskom društvu koje poštuje razlike i podstiče manjinske grupe da se osećaju prihvaćeno, a što, kako predlažu, treba biti inicijativa većinske grupe.

Nivo komšijskih dobrih odnosa podstiče se vjerskim dužnostima, poput onih da se podijeli komšijama u vrijeme praznika te obilježavanje svojih praznika uz pozivanje komšija.

Poštovanje različitosti i religijski drugog najteže se ostvaruje na nivou porodice. Znamo da je socijalna distanca po pitanju vjere i braka najjača. Na nivou porodičnih odnosa bilo je primjera poštovanja odluke djece kako po pitanju izbora bračnog druga izvan pripadnosti vlastite grupe, ali i po pitanju izbora sopstvene vjere koja nije iz porodičnog naslijeđa. Dakle, vjerske slobode na porodičnom nivou su test zrelosti pojedinca, a često je inividualna sloboda više izborna nego data.

Značajan doprinos jeste ideja da se na tim susretima sa religijski drugačijim čovjek sam suočava sa vlastitim granicama i bolje razvija razumijevanje prema tuđim granicama, šta ko može da podnese a šta ne može. Primjer koji se navodi je iz oblasti likovnog stvaralaštva, odnosno prikazivanje javljanja anđela Mariji na način koji vrijeda, što je doprinijelo razumijevanju odnosa muslimana prema slikovnom prikazivanju Muhameda.

Kada je upitanju odnos prema prošlosti, sagovornici naglašavaju važnost pričanja pozitivnih primjera i potpune istine s naglaskom na dobrotu i dobronamjernost drugog. Nasuprot primjerima govorenja negativno o drugome ili prikrivanja tuđeg dobročinstva, naglašava se potreba govorenja potpune istine, naglašava se potreba iznošenja istine o ljudskoj dobroti po imenu i prezimenu. Ljudska dobrota i altruizam su imanentni čovjeku kad se javi potreba da zaštiti drugog, čak i kad rizikuje svoj život. Kad uradimo nešto dobro drugome, svi imaju koristi, a kad radimo jedni protiv drugih, time ne doprinosimo ni sebi ni drugima.

Kao opća potreba na svim društvenim nivoima naglašava se značaj opraštanja. primjer ispovijesti čovjeka koji je počinio zločin, koji je potom čitav život patio, da bi pred kraj života potražio osobu od koje je trebalo da dobije oprost, ukazuje na zajedničku korist od opraštanja kako žrtve od koje se traži da oprost tako i počinioca, ako ima savjest i traži oprostaj.

Umjesto zaključka

Politika kao jazbina vukova

“Problem tih nacionalnih podjela definitivno dolazi od vlasti. Ne bih voljela nikad da sam u politici niti planiram biti. Ali, vjerovatno je to sindrom koji se zakači za tebe čim uđeš u tu vlast... Čula sam neki dan, uglavnom u smislu: *kada dođeš u jazbinu vukova, ne možeš biti janje, postaneš vuk, il' postaneš janje pa te vukovi pojedu.*”

Narod ne želi podjele

“Narod sigurno ne želi podjele, jer svaka podjela sa sobom nosi i stradanje i patnje. Kaže se u Jevanđelju: *ono carstvo koje se podijeli samo od sebe - ono će propasti.* Tako da jedna država i jedan narod ili narodi koji žive zajedno kada se podijele između sebe, definitivno doprinose do pada svega, i ekonomskog i bilo čega drugog.”

Mi smo sebi najveći krivci, nije nam uvijek drugi kriv

“Mi smo danas skloni tome da za sve svoje neuspjehe krivimo druge. I to je glavna, kao bih rekao, jedna floskula koja je upamćena u našem narodu, da za sve probleme koje mi imamo krivi su drugi... Ali je činjenica da smo mi sami sebi najveći krivci što nećemo sami sebi da pomognemo.”

Problem neodgovornosti: drugi će riješiti problem

“Mi moramo shvatiti da se ovdje sve može napraviti vlastitim rukama. I niko neće doći da vam napravi bolje ovdje ako vi to sami ne želite.”

Problem jednosmjerne komunikacije – sprečavanje drugog

“Radim sa muškarcima u Islamskoj zajednici i vrlo je teško nekada kada te ne razumiju šta želiš postići sa nekim projektom. Jer nije to uvijek, kako da kažem, dvosmjerna komunikacija. Znači, vrlo često je jednosmjerna. Ti šalješ informaciju, ali ona se ne prihvata. Ne razumiju. Valjda zbog te razlike između muškaraca i žena. Ali valjda je ta spremnost i kreativnost ženska upornost...”

Depolitizacija obrazovnog sistema

“Da se smanji, možda čak i kažnjava ta nacionalna retorika koja je tako opasna za djecu... Učenici medrese ili bogoslovije ili sjemeništa nemaju dovoljno poznanstva sa onim drugim ili drugačijim. Tek kad se upoznaju ili kad se stave u poziciju onoga prema kome imaju predrasude, onda se drugačije gleda.”

Lijek za predrasude – lični kontakti

“Mislim da se sve tri velike vjerske zajednice u Bosni trebaju uključiti u pomirenje. Čak i ta intelektualna elita ima predrasude prema drugome ili drugačijem. I treba više raditi na tom upoznavanju drugog ili drugačijeg da bi se razbile te predrasude.”

Uloga religije - svjedočiti vjeru

“Zatvaranje u geto nam ništa dobro ne donosi. Prije svega za crkvu, crkva mora da svjedoči, da izađe iz sebe i da govori na sva moguća usta o istini koju propovijeda. Znači, sveštenik ne može samo da bude sveštenik u ovoj kancelariji, sveštenik mora izaći na ulicu, u školu, u instituciju, mora stati pred kameru i kazati ono šta vjeruje i šta crkva govori i misli kako bi to neko mogao čuti, da bi mogao vidjeti i osjetiti tu istinu.”

Šta je dobro za sve ljude

“Treba nam jako malo da živimo jako dobro i kvalitetno, uz samo malo dobre volje, poštovanja i potrebe da radimo za opšte interese. To je naš najveći problem. Mi smo danas došli u situaciju da su ljudi izgubili osećaj šta je to opšti interes, zajedničko dobro.”

Literatura

Kuburić, Zorica (2018a). Teologija mira, u: Kuburić, Zorica, Ćumura, Ljiljana, Zotova Ana (ed). (2018). *Mir i pomirenje*, Zbornik radova I. Novi Sad: CEIR. str. 17-46.

Kuburić, Zorica (2018b). *Filozofija teologije i univerzalne vrednosti*. Novi Sad: CEIR.

Kuburić, Zorica (2016). Indikatori religioznosti u istraživanjima. u: *Zbornik radova, Istraživanja uloge religije u procesu izgradnje poverjenja i pomirenja*. Sarajevo: CEIR i Mostar: Sveučilište Hercegovina. str. 77-98.

Kuburić, Zorica (2008). The Role of Religion in Identity Formation and Social Distancing in the Balkans, u: Žigmanov, T. (ed.). *Divided God and Intercultural Dialog*, Ljubljana: Dijaš M dom Ivana Cankarja (DIC) i KUD Pozitiv.

Kuburić, Zorica (2012). Stepen međusobnog poverjenja na Balkanu, u: Brkić, Marko-Antonio (Ed.) (2012). *Balansiranje između slobode govora i prava na religiju*, (zbornik radova s međunarodne znanstvene konferencije, održane 26. 9. 2009. u Sarajevu) Sarajevo: Međureligijski institut.

Kuburić, Zorica, Ana Zotova, Zlatibirka Popov Momčinović, Marko-Antonio Brkić, Muhamed Jusić, (2013). O mogućnostima i preprekama u procesu pomirenja i izgradnji poverenja na Balkanu. U: Šljukić Srđan I Šljukić Marica. *Promene i prepreke*, (ed.) Novi Sad: Filozofski fakultet, 63-79.

Wilkes, G. et. all. (2012). *Pomirenje i izgradnja povjerenja u Bosni i Hercegovini, Ispitivanje javnih stavova u četiri grada i regiona*, Sarajevo: CEIR.

Wilkes, G. et. all. (2012). *Pomirenje i izgradnja povjerenja u Bosni i Hercegovini, Ispitivanje javnih stavova u četiri grada i regiona*, Sarajevo: CEIR.

Wilkes, George, Zotova, Ana, Kuburić, Zorica, Andrejč, Gorazd, Brkić, Marko-Antonio, Jusić, Muhamed, Popov-Momčinović, Zlatiborka, Marko, Davor (2013). *Factors in Reconciliation: Religion, Local Conditions, People and Trust, Results From A Survey Conducted in 13 Cities Across Bosnia and Hercegovina*. Sarajevo: CEIR i Edinburg: Project on Religion and Ethics in the Making of War and Peace.

Wilks, G. (2013). The importance of Religion and the secular for peace and war: Challenges for scholars seen in the light of the Edict of Milan. *Religija i tolerancija* 19: 7-15.

Zotova, Ana, et. all. (2013). Predstavljanje rezultata istraživanja o odnosu religije i pomirenja. U: Knežević, Nikola i Zlatiborka-Popov Momčinović (ed). *Uloga religije u pomirenju i tranzicionoj pravdi na prostoru Zapadnog Balkana*, Novi Sad: Centar za istraživanja religije, politike i društva. 149-166.

Zotova, Ana i Kuburić, Zorica (2018). Presentation of results of research on the relationship between religion and reconciliation. *Religija i tolerancija*. Vol. XVI. 29: 149-164.